

Məhəmməd MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti

MİFOLOJİ DÜŞÜNCƏDƏ KOSMOQONİK MİFLƏRİN YERİ

Dünyanın kosmoloji modelinin təsvirini verən kosmoqonik mif mətnlərinin başlıca məzmununu «nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağıdıcı xaotik başlanğıcın mübarizəsi», aləmlərin yaradılması, təbiət obyektlərinin meydana gəlməsi və s. təşkil edir. Bütün etnik mədəni sistemlərdə etnosların yaratdıqları kosmoqonik miflərdə ilkin başlanğıc kimi xaos götürülmüşdür. Bir etnos üçün həmin başlanğıc boşluq olmuş, digər biri üçün qaranlıq zülmət, bir başqa ənənə üçün isə strukturyaradıcı başlanğıc sayılan su olmuşdur. Kosmoqonik miflərə görə kosmos, yəni nizam içində olan, düzümlü, sahmanlı münasibətlər üzərində qurulmuş dünya, aləm xaosun özündən törəyibdir.

Struktursuz xaosdan sahmanlı kosmosa keçid mifologiyanın daxili məna və məzmununu təşkil edir. Mifopoetik baxımdan o yer və o məkan ən yüksək dini-sakral mahiyyət daşıyır ki, orada yaradılış aktı baş vermiş olsun.

Kosmoqonik miflər çox zaman dünyanın yaradılışından qabaqkı xaotik çağının mənzərəsini cızmaqla başlayır. Bu mətn tipləri ayrı-ayrı ənənələrdə müstəsna dərəcədə bir-birinə bənzər və yaxın olub, hətta biri digərinin təkrarı təsiri də bağışlayır. Bir çox mətnlər yaradılış aktına qədər olan çağın hadisələrini xüsusi olaraq vurğulamadan dünyanın mərhələ-mərhələ necə yaradıldığının təsvirinə keçir. Ümumilikdə ayrı-ayrı xalqlarda yaradılış düşüncəsini əks etdirən kosmoqonik miflər tipoloji baxımdan nə qədər yaxınlığı ilə seçilsələr də, hər milli mifoloji sistemin özünəməxsus struktur-semantik özelliğini ifadə edir (1, s. 200-202).

Yaradılış aktı ilə bağlı başlıca kosmoqonik hadisələr sırasında kosmik məkanın yaradılması, göyün yerdən ayrılıb aralanması, məkanın konkret obyektlərlə doldurulması və bütün yaradılanların əsasında tək bir yarananın olması fikri dayanır. Mifoloji düşüncədə kosmoqonik proses müəyyən zaman və məkan sərhədləri olan dövrü hadisə kimi qavranılır.

Əksər mifoloji ənənələrdə amorf su mühitindən qurunun yaranması xaosun kosmosa çevrilməsi yönündə ilk addım olaraq meydana çıxır. Bu yöndə atılan ikinci addım yerin göydən ayrılması; əslində bu addım da birinci ilə eyni zamanda baş verir, çünki yer ilə dünya okeanının başlanğıcdan etibarən bir eyniyyət təşkil etməsi barədə görüşlər əksər mifologiyalara hakimdir. Yer dünya okeanından ayrılması, sonradan yer ilə göyün bir-birindən ayrılmasına və üçlü dünya modelinin yaranmasına gətirib çıxarmışdır: yeraltı dünya, yer üzü, göy.

Kosmoqonik miflərin əsas cəhətlərindən biri budur ki, təbiətlə insan sıx əlaqədə götürülür, ya insan dünya yaradılan elementdən düzəldilir, ya da kainat ilk insanın bədənindən yaradılır.

Kainatın insan bədənindən yaradılması Çin, hind, fars və s. xalqların mifoloji düşüncəsində özünü göstərir. Çin miflərindən birində dünyanın yaranması demək olar ki, bütün ardıcılığı və qayda-qanunları ilə əksini tapıbdir.. Həmin mifdə deyilir: «... Yerlə göyün hələ bir-birindən aralanmadığı vaxtlarda kainat başdan ayağa kaos idi və formasına görə nəhəng toyuq yumurtasını xatırladırdı. Ulu əcdad Panqu həmin yumurtadan doğulur... Panqu on səkkiz min il yatandan sonra iri bir balta götürür və var gücü ilə qarşısındakı zülmətə vurur, qulaqbatırıcı gurultu eşidilir, nəhəng yumurta qırıq-qırıq qırılır. Yumurtanın yüngül və təmiz hissələri qalxır və səmaya çevrilir, ağır və çirkli hissələri aşağı enir və yerə çevrilir. Yerlə göy bir daha birləşməsin, kainat yenidən xaosa çevrilməsin deyər, Panqu ayağını yerə dirəyir, başı ilə göyü saxlayır. Nəhayət, Panqu ölür... Onun son nəfəsi küləyə və buluda, səsi ildırıma, sol gözü günəşə, sağ gözü aya, əliylə və ayağıyla birlikdə bədəni dünyanın dörd ölkəsinə və beş məşhur dağına, qanı çaya, damarları yola, canı torpağa, başının tükü və bıqları üfüqlə ulduzlara, dərisi və bədəninin tükü ota, gülə və ağaca, dişləri, sümükləri, ilikləri və s. parlaq metala, bərk daşa, bərq vuran mirvariyyə və yəşəmə, ilk baxışdan lazımsız görünən təri də yağış və şəh damcısına çevrildi. Bir sözlə, Panqu öləndə də özünü yeni dünyanın zənginliyinə və gözəlliyinə qurban verdi» (2, 261-262).

«Puruşi qurbanı» adlı qədim hind mifində dünyanın yaranması belə təsvir edilir: «Müqəddəs Biliyin qədim kitablarından biri sayılan Vedalarda deyilir ki, kainat, dünyanın yarandığı vaxt tanrıların qurban kəsdikləri Puruşinin – İlk Adamın bədənindən yaranıbdı. Tanrılar Puruşinin bədənini bir neçə yerə böldülər. Onun dodaqlarından brahmanlar – kahinlər, əllərindən kşatriyalar – döyüşçülər, budlarından vayşilər – əkinçilər, ayaqlarındansa şudrlar – nəsilbləri yuxarı təbəqənin qulluğunda dayanmaq olan aşağı təbəqə əmələ gəldi. Puruşinin ağılından ay, gözdən günəş, ağızından od, nəfəsindən isə külək törəndi. Onun göbəyindən hava, ayağından torpaq, başından göy, qulaqlarındansa işıqlı dünyanın ölkələri yarandı. Əbədi tanrılar ulu qurbandan dünyanı beləcə yaratdılar» (2, s.215).

Zərdüştliyin müqəddəs kitabı «Avesta»da Anhro Manyunun (Hörmüz) dünyanı yaratması ilə bağlı bir neçə mif mövcuddur. Bu miflərdən birində deyilir: «... Sonra Hörmüz bütün şeyləri öz bədənindən yaratmağa başladı. Birinci olaraq onun başından Göy əmələ gəldi... Hörmüz özünün indiyə qədər yaratdığı ilə bərabər Göyün içərisində yerləşdi. Yer onun ayaqlarından yarandı. Su isə onun göz yaşlarından əmələ gəldi. Bitkilər Hörmüzün tüklərindən meydana gəldi. Onun ruhundan od yarandı, əbədi işıqdan isə onun nuru yaradıldı» (3, s. 81).

Zərdüşt mifoloji düşüncəsində ilk insan Qayamarat ölərkən onun başından qurğuşun, qanından bürünc, beynindən gümüş, ayaqlarından dəmir, sümüklərindən qalay, yağından şüşə, çiynlərindən polad, uçmuş ruhundan qızıl yarandığı göstərilir (4, s. 54). Deməli, Qayamarat («ölümə məhkum edilmiş» və ya «öləri ruh» mənasında) müxtəlif metalların yaradıcısı kimi çıxış edir.

Türk mifologiyasında yaradılış aktını əks etdirən kosmoqonik mif mətnlərinin sayı azdır. Əldə olan bu mif mətnlərindəsə yoxdan var olma, heçlikdən

yaradılma aktına rast gəlinmir.

V.İ. Verbitskinin yazıya aldığı Altay yaradılış dastanına görə dünya su ilə örtülü idi. Tanrı Ülgen /Kurbustan/ suyun üzərində uçurdu, qonmağa yeri yox idi. O, sudan çıxan Ağ ananın əmri ilə dünyanı – yeri, göyü yaradır. Ülgen Erliyi də su üzərində üzən gildən yaradır və onu özünə kiçik qardaş edir (5, 18-19).

Yaradılış miflərindəki ilkin su, nizamlı dünyadan qabaqkı formasız, destruktiv aləmi simvolizə edir. Suyun başlanğıc, yaradıcı olması türk xalqlarının əski inanlarından biridir. Görünür, Ağ ana müqəddəs ana və Ülgen vaxtilə eyni bir başlanğıc, yəni su yaradan və ya sudan yaranan olmuşlar və onların iştirakı ilə kainat yaranmışdır. Erlik suyun üzərində gildən yarandığına görə onların kökündə yaxınlıq vardır, eyni zamanda Erliyin gildən yaranması onu Ülgəndən fərqləndirir. Fikrimizcə, bu dual təşkilat quruluşunun ekiz qardaş mifi ilə bağlıdır, yəni mifə görə kök bir, özləri isə ayrı olmalıdırlar. Başqırd, qaqauz və başqa dillərdə yerə «er» deyildiyini nəzərə alsaq, onda «Erlik» - torpağı çox olan, torpağı olan» mənasını verir. Erliyin torpağın hakimi, tanrısı olması onu yeraltı qaranlıq dünya, yəni şərin başlanğıcına, Ülgen isə yerüstü aləmlə, yəni işıqla, göylə əlaqələndirilmiş və yaxşıliğin başlanğıcına çevrilmişdir.

«Oğuz xaqan» dastanında dual təşkilat quruluşunun təsiri altında insan təbiət hadisələrini, kainatdakı kosmik cisimləri iki hissəyə ayırır. Bu dastanda Oğuz dünyanın yaradıcısı kimi çıxış edir. Oğuz xaqanın günəş şüasında, göydən gələn, şüa kimi parıldayan, günəşin insanlaşmış xanımından doğulanlar Gün, Ay, Ulduz, kosmik Aləmi, gölün ortasındakı ağacın içindən çıxan su başlanğıcının – Dünya ağacının insanlaşmış xanından doğulanları isə göyü, yer üzünü təmsil edirlər (6, s. 29-32). «Oğuz xaqan» dastanının Uyğur variantında Oğuzun hər iki stixiyadan, ilahədən, başlanğıcdan yaranan-doğulan uşaqları (Gün, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz) bir yerdə yaradılışı, kainatı təmsil edirlər. Uşaqların atalarının bir adam – Oğuz olması birliyə, analarının ayrı-ayrı başlanğıclarla bağlı ilahələr kimi verilməsi ayrılığa işarədir. Fikrimizcə, Oğuzun evlənmə aktında iki mərhələ öz əksini tapır. Birinci mərhələdə, Oğuz bu evlənmə ilə Oğuz cəmiyyətini, dövlətini yaradır. İkincisi isə Oğuz bütövlükdə nizamlı dünya modelinin yaradıcısı kimi çıxış edir.

V.Radlovun yazıya aldığı Altay yaradılış mifində belə deyilir: «Əvvəlcə ancaq su vardı. Yer, göy, ay və günəş yox idi. Tanrı Kудay ilə bir adam vardı. Bunlar qaz şəklinə girib su üzündə üzürdülər. Adam külək yaradıb suyu dalğalandırırdı və tanrının üzünə su səpdi. O, özünün tanrıdan böyük olduğunu sandı və suya daldı. Suda boğulmağa başladı. «Tanrı, mənə kömək elə!» deyə qışqırmağa başladı. Tanrı «Yuxarı çıx!» dedi. Adam yuxarı çıxdı. Tanrı belə buyurdu: «Möhkəm bir daş olsun!» Suyun dibindən bir daş çıxdı. Hər ikisi daşın üstündə oturdular. Tanrı adama dedi: «Suya sal, oradan torpaq çıxar!» Adam sudan torpaq çıxarıb Tanrıya verdi. Tanrı bu torpağı suyun üzərinə ataraq «Yer olsun!» deyə buyurdu. Beləcə yer yarandı...» (7, s. 451-465)

Yaradılış – kosmoqonik miflər türk xalqlarının mifologiyasında

ümumiyyətlə, bir nəticə kimi təqdim olunur. Türk yaradılış mifinin V.Verbitski variantında Ağ ananın Ülgenə üç dəfə «Yarat» deməsi (8, s. 151) və ya V.Radlov variantındakı Kodayın (Qara xan) «Yer olsun» (9, s. 28) deməsi ilə İslamda dünyanın Allahın «Kun» - «ol» deməsi arasında müəyyən bir yaxınlıq vardır. Deməli, Qurani-kərim də dünyanın tədricən yaranmasını qeyd etməklə, türk yaradılış miflərində olduğu kimi dünyanın yaranmasının təkamül formasını deyil, birdən yaranmasını təsdiqləyir. Bu baxımdan türk yaradılış mifləri bir sıra xalqların o cümlədən çin, yunan, hind və s. fərqlənir.

Mifoloji mətnlərdə dünyanın sözdən, yəni adlandırma yolu ilə yaradılması hadisəsinə də rast gəlinir. Bu zaman yaradılış sözlə və ani olur. Məsələn, Sayan-Altay türklərinin kosmoqonik miflərinin bir variantına görə, kainat adlandırma yolu ilə, yəni sözlə mənalandırılaraq yaradılıbdır. Lakin bu tip mətnlərdə əski türkün yaradılış haqda düşüncəsinin tam əksi olduğunu söyləmək çətindir. Sibir, Altay türklərində olduğu kimi Türkmənistan, Qafqaz, Anadolu türklərindən yazıya alınmış mövcud yaradılış miflərində də dəyişik dinlərin təsiri görünməkdədir (1, s. 202).

Dünyanın yaradılması haqqında ilkin məlumatlar Orxan-Yenisey yazılı abidələrində açıqdan-açığa olmasa da, özünü üstüörtülü şəkildə göstərir. «Kültigin» abidəsində deyilir: «Üzü tənri, asra yağızıyer kılintukda ekin arası kişi oğlu kılınmış». (Üstdə mavi göy, altda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış) (10, s. 71). Tanrının rəngi səmanın rənginə uyğun göy, mavi, yerinki isə tünd qonurdur. Yağış vasitəsi ilə göyün yerlə əlaqəsindən həyat nemətləri yaranır. Fikrimizcə, dünyanın yarandığı çağda türklərin gerçək, tarixi babalarının (Bumun xaqan, İstemi xaqan) insan oğulları üstündə başçı olmaları düşüncəsi gerçəkdən də kosmoqonik və etnoqonik proseslərin mifoloji ənənədə vahid bir proses kimi qavranılmasına işarədir.

Türklərdə dünyanın yaradıcısı haqqında təsəvvürlər haqqında VII əsrdə yaşamış Feofilakt Simokatta yazır ki, türklər dünyanı, yəni göyü və yeri yaradana etidad edirlər (11, s. 161).

Dünyanın yaranması bütün xalqları düşündürdüyündən hər bir xalq təbiətə münasibəti, həyata baxışı, dünyagörüşü etiqadı fəvqündən bunun səbəbini izah etməyə çalışmışlar. Öz inkişafında üç mənbədən, qaynaqdan bəhrələnmiş (1.Qədim türk xalqlarının yaratdığı əsətlər, dastanlar; 2. Avesta; 3. İslam dininin təsiri altında yaranan miflər). Türk mifoloji şüurunun tərkib hissəsi olan Azərbaycan xalqının mifik görüşləri xalqımızın erkən bədii təfəkkür qaynaqları, ibtidai yaradıcılıq ənənələri ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan xalqı da bu mövzuda müxtəlif əsətlər və rəvayətlər yaratmışdır. Ən geniş yayılmış miflərə görə çox qədimlərdə Yer Göy ayrı olmamışdır. Bunlar bütöv, yekdil varlıqdan ibarət olmuşdur. Əksər xalqlara görə bu ilkin varlıq yumru imiş. Zaman keçdikcə, müxtəlif təbii hadisələr nəticəsində bu yumru varlıq Yer və Göy adlanan iki hissəyə bölünmüşdür. Bəzi əsətlərə görə dünya əvvəlcə sudan, bəzilərinə görə isə torpaqdan ibarət olmuşdur. «Lap qabaqlar allahdan başqa heç kim yoxmuş.

Allah bı suyu lil eliyir. Sonra torpaxdan bitkiləri cücərdir. Ondan sonra da torpaxdan palçıx qəyirip insannarı yaradır, onnnara uzuh verir» (12, s. 35). Göy ilə yerin yekdilliyi haqqında başqa bir mifdə deyilir: «Əzəli yer üzərində həş nə yoxuydu. Elə vaxt öz-özünü gəlif keçirmiş. Sonra heyvanlar, cücülər otdar, ağaşdar yarandı. Lap axırda Allah adamları yaratdı. Bullar yer üzərində oqqəder artıf törədilər ki, dünya bullara darriğ elədi, insannar başdadı bir-birinə pisdih, paxıllıq eləməyə. Bunu görəndə Göy acıxlanıf yerdən aralandı. O vaxddan da bərəkət azalıf, çörəh daşdan çıxır» (12, s. 35).

İslam dininin təsiri altında formalaşan bu miflərdə dünyanın yaratıcısı kimi Allah çıxış edir. Yeddiqatlı göy haqqında başqa bir mifdə göyün qatları belə xarakterizə olunur: «Göyün yeddi qatı var. Birinci qat topraxdı ki, qara camahat yaşayır. Sorakı qatlarda huri-pərilər, qılmanlar, peyğəmbərlər yaşayır. Lap yeddinci qatda isə allah öz taxdında oturup dünyanı idarə eliyir». (12, s. 35-36)

Başqa bir kosmoqonik mifdə isə dünyanın yaradılışı belə təsvir edilir: «Allah birinci dəryayı yaratdı, bahalı daşlar yaratdı bı dəryada. Sonra cinlər yaratdı ki, o daşları çıxartsın. Sonra göyü yaratdı. Dəryadakı daşlardan ay-ulduzları yaptı. Sonralar fəriştə-məleykələri yaratdı ki, göyü qaldırsınlar. Qaldırmadılar.

Allah dedi:

– Yasin oxuyun.

Oxuyandan sonra qaldırdılar, indi də göyün hər tərəfi fəriştə çiyində saxlanılır (13, s. 26).

Türk xalqlarında Göy Tanrı sayılmış və hər şey onun iradəsindən asılı olmuşdur. Tanrı isə kainata hakim olan bütün göy üzü idi. Göyün tanrı sayılması əsas vermişdir ki, onun rəngi də müqəddəs sayılsın. Deməli, yaxşılıq istər tanrı Ülgenin də göydə məskən salması göyün və onun rənginin müqəddəsliyi ilə bağlıdır. Türk xalqlarının təsəvvürünə görə günəş şüası və yağış vasitəsilə Yer ilə əlaqə saxlayan Göy həyat nemətlərinin yaratıcısıdır. Günəşin hakimlik verməsi inamı bir sıra türk xalqlarında, xüsusən xaqan seçmə adətində özünün əksini tapır, belə ki, qədim türklərdə belə bir adət varmış, xaqan seçilərkən görkəmli adamlar, vəzifəli şəxslər seçiləcək adamı keçə üstündə oturdub onu yuxarı qaldırar, doqquz dəfə günəşin hərəkəti istiqamətində çevirərmişlər. (14, s. 253). Türk xalqlarında belə bir inam vardır ki, ruhu-qutu, canı günəş, göy göndərir və xaqanlar göyün, günəşin oğlu, yəni onunla bağlı olduqlarından xoşbəxtliyi qutu göydə tapırdılar. (15, s. 124). Həmçinin göy-günəşin ölkəni idarə edə bilməyən xaqandan hakimiyyət alması barəsində inanclar da mövcuddur. Deməli göy üzünü bütöv, tam, tək və mükəmməl olduğuna inanan əski türklər bu səbəbdən islam dinini asan və xoşluqla qəbul etmişlər.

Professor A.Nəbiyevin miflər toplusundan ibarət olan «Şehirli münbül-lər» kitabında Boz öküz mifi ilə bağlı panteona rast gəlirik. Həmin miflərdə Boz öküz dünyanan yaratıcısı kimi çıxış edir. İlk insan cütünün – Oğuzla Fatının izdivacından dünyaya gələn oğlanları (Göy, Dəniz, Qodu, Yel, Sel, Dağ, Yer) bir yerdə yaradılışı, kainatı təmsil edir (16, s.160-161).

Bir sıra müqəddəs kitablarda dünyanın qızıl öküzün buynuzunda dayanması haqqında miflər mövcuddur. Göy öküz türk xalqlarının mifoloji mətnlərində bir tərəfdən tanrının yaratdığı yerin simvolu kimi, bəzən isə öküz mifoloji ananın atributu kimi çıxış edir. Bunu, həmçinin mifoloji ananın digər atributu olan Umayın üç buynuzlu olması da təsdiqləyir. Öküzün mifoloji ana kompleksindən çıxması onun Orta Asiya türklərində çay, su hamisi kimi verilməsi ilə də təsdiqlənir. Göy öküz ilə bağlı əfsanələrdən birində deyilir: «Keçmişdə yer üzündə su yox idi. Böyük göy öküz otaran iki adam susuzluqdan yanırdı. Göy öküz çobanlara – «mən sizə su taparam», - dedi və buynuzları ilə yeri eşməyə başladı. Su qaynayıb daşdı və iki dərəyə – Lasyan gölü, digəri isə Okyan tenqiz əmələ gəldi» (17, s. 153). Ümumiyyətlə, öküz türk mifoloji mətnlərində və sistemində göylə bağlı şəkildə təqdim olunur.

Təbiətdə baş verən möcüzələrin səbəbləri zaman-zaman xalqların dünyagörüşlərində dəyişikliklər əmələ gətirmişdir. Müəyyən dövr ərzində qədim insana sirr kimi görünən hadisə zaman keçdikdən sonra aydınlaşmış və bunun nəticəsində məlum miflərin özündə dəyişikliklərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də bəzi xalqların dünyagörüşündə yaradılma ilə bağlı miflərdəki müxtəliflik məhz xalqların dünyagörüşündə özünə yer tapan dəyişikliklərlə şərh olunmalıdır. Dünya xalqları içərisində ən çox yayılan miflər Ay, Günəş, Ulduz və s. haqqında olan kosmoqonik miflərdir.

Günəş türk mifoloji düşüncəsində müqəddəs bilinən təbii obyektlərdəndir. Aya sayğı göstərən hunlar eyni dərəcədə günəşə də sayğı duyur, ona da qurbanlar verirdilər. Türklər dini mərasimləri üzə şərqə – günəşin hərəkəti yönündə keçirirdilər. Göytürklərdə xaqan çadırının qapısı şərqə – üzə Günəşə doğru açılırdı. Beləcə, göytürk xaqanları günün doğulmağını salamlamış olurdular. Ümumiyyətlə, doğan günəşi əski türklər üç və ya doqquz dəfə salamlayırdılar. Azərbaycan dilində «bəxti gətirmək» mənasında işlənən «alnına gün doğmaq» deyiminin də həmin əski inanclara dayanan kökləri olmalıdır.

Günün qüdsiyyət nişanı daşımalarının bir əlaməti türklərin yaradılış dastanının bir variantına görə göyün yeddinci qatında Gün Ananın qərar tutması inam idi.

Günəş insan həyatında ona işıq gətirən, xeyir verən böyük və başlıca bir gerçəklik olduğundan mifikləşərkən, inama çevrilərkən əlavə keyfiyyətlər əldə etmişdir. Günəş mifi zoomorfik onqon insan cildində günəşin şüası kimi özünü göstərmişdir. Türk xalqlarında günəş – qadın və eləcə də kişi başlanğıcı kimi düşünülmüşdür. «Oğuz xaqan» dastanında Oğuzun arvadı – Günəşin şüasının içindən çıxan qız günəşin, işığın insan şəklinə girmiş obrazıdır.

Bir çox türk xalqlarında qurd, aslan (şir) zoomorfik onqonlardan sayılmış, Günəş bu heyvanlar şəklində təsəvvür edilmişdir. Görünür, elə bu səbəbdən mifik əfsanə və dastanlarda günəşi təmsil edən qurd, aslan həmişə günəş şüası, işıqla bağlı insanların gözüne görünür. Məsələn, «Oğuz xaqan» dastanında qurd göydən günəş şüası içində Oğuzun çadırına girir və ona yol göstərir: «dan ağararkən Oğuz xaqanının çadırına gün kimi bir şüa girdi. Bu şüanın içindən

göytüklü, gümüşü böyük bir erkək qurd çıxdı» (14, s. 245). Çingiz xanla bağlı əfsanələrdən birində Çingizin əcdadı olan Alan Qoanın çadırına qurd Günəş süasının gur işığında enir (18, s. 251).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan və türk xalqlarının miflərinin araşdırılması göstərir ki, günəş bu xalqlarda artımın, yaratmağın başlanğıcı kimi qəbul edildiyindən, o, çox vaxt qadın obrazında təqdim olunur. Günəş və onun yerdəki əlaməti olan od əksər türk xalqlarında müqəddəs sayılmış, ona tapınmış və onunla əlaqədar inamlar yaranmışdır.

Günəşə inam göy cisimləri ilə bağlı miflərin ən qədimidir, öz kökü ilə insanın hələ kainatı yaxşı dərk etmədiyi dövrlə bağlıdır. Azərbaycanda yaşamış türk tayfalarının inamları, tanrılar panteonunda günəş ayrıca yer tutduğundan xalqımızın ən əski, bədii-estetik, mifik, fəlsəfi anlayışları günəşlə bağlıdır. Fikrimizcə, əcdadımız üçün möcüzə olan günəşin səhər çıxıb axşam batması, o biri gün yenə üfüqdə görünməsi, istiliyi, şüaların itiliyi, göz qamaşdırması, günəşin tutulması fəvqəladə bir əhəmiyyətə malik olması, yəni onun ətraf mühitdə oynadığı əvəzedilməz rol bütün kosmoqonik miflərin əsasını qoymuşdur. Görünür, elə bu səbəbdən günəş qədim insanın, bəlkə də müqəddəs saydığı və sitayiş etdiyi varlıq olmuşdur. Azərbaycan miflərinin əksəriyyətində günəş canlandırılmış, ona insan və heyvanların xasiyyətləri verilmişdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan mifoloji mətnlərində Günəş ilə Ay ər-arvad, bacı-qardaş, ana-oğul, iki sevgili kimi təsəvvür olunur. Günəş ilə Ayın bacı-qardaş olduğu mifdə deyilir: «Deyirlər ki, Ay ilə Günəş bacı-qardaş imiş. Bir gün onların anası yuxa bişirmək üçün hazırlıq görürmüş. Anası Ayı çağırır ki, get oxlovu gətir. Ay oxlovu gətirmir, deyir: - Günəş gətirsin.

Günəşlə Ay bir-biri ilə savaşırlar. Bu zaman ana sacı külləyirmiş. Nə qədər təpinir ki, savaşmanı qurtarsınlar, ancaq onlar eşitmirlər. Ana – acıqlı-acıqlı durur və Ayın üzünə bir şillə vurur. Günəş qorxusundan əsim-əsim əsir. Ay tutduğu işdən utanır. Hər ikisi evdən qaçırırlar. Deyirlər, Günəşin günahı olmadığından o, gündüz, Ay isə utandığından gecə gəzməyə çıxır (13, s. 32).

Günəş ilə ayın ana-oğlu kimi təsəvvür olunduğu mifdə isə belə deyilir: Deyirlər Ay Günəşin oğludur. O, uşaxlıxdə çox dəcəl olub. Bir dəfə günəş görür ki, təknədə çörək qırtarıb. Tez əl-ayağa düşüb, başlayır un qatıb xəmir yoğurmağa. Ay gəlib anasının yanında dəcəllik eləyir. Günəş çox deyir ki, əl çək, qoy işimi görüm. Ay daha da qızıdır. Axır-axırdə Günəş bərk hirsələnir. Xəmirli əli ilə Ayın üzünə bir şillə çəkir. Xəmir izi qalır Ayın üzündə. Ay nə qədər çalışır ki, üzündəki ləkəni yusun, amma bu ləkə heç cür yuyulmur. Ay üzündəki ləkədən çox utanır. Ona görə də dünyaya gecələr çıxır ki, heç kim bu ləkəni onun üzündə görməsin» (12, s. 42).

Dünyanın sonu ilə bağlı mif mətnləri də əslində kosmoqonik səciyyəli miflər silsiləsinə aid edilir. Çünki mifoloji düşüncədən ötrü kosmoqoniya aktı bəlli bir zaman və məkan sərhədləri olan dövrü, vaxtaşırı təkrarlanan hadisədir. Bu mənada kosmoloji dünya modelinin başlanğıcı anını kosmoqonik

miflər – yaradılış mifləri əks etdirirsə, dünyanın sonu ilə bağlı «axır zaman» düşüncələrinin də təsvirini, məhz esxatoogiya ilə bağlı düşüncələrin geniş yer tutmamasını tədqiqatçılar haqlı olaraq bir tərəfdən tanrıçılıq və zamanizmdəki ölüb-dirilmə ilə bağladılar kimi başqa bir tərəfdən də yaradılış hadisəsinə nisbətən dünyanın sonu fikrinin qədim türklərin düşüncələrini bir o qədər də məşğul etməmələri ilə izah edirlər. (1, s. 102)

Təbiətlə insanı sıx əlaqədə götürən miflərdə formasız, sonsuz başlanğıc olan kaosun kosmosa çevrilməsi, kainatın, dünyanın yaranmasının təsviri və şərhi ön plana çəkilir. Ümumiyyətlə, kosmoqoniya, adətən əsas elementlərin (od, su, torpaq, hava) ayrılması və seçilməsi, səmanın yerdən ayrılması, dünya okeanından bərk yerin təzahürü, dünyanın, dağların və s. bərqərar olması, ulduzların, səma cisimlərinin öz yerini tutması, bitkilərin, heyvanların və nəhayət, insanların yaradılması və sairəni özünə daxil edir. Deməli, dünyanın kosmoloji modelinin təsvirini verən kosmoqonik mif mətnlərinin başlıca məzmununu «nizamlayıcı kosmik başlanğıcla dağıdıcı xaos başlanğıcın mübarizəsi», aləmlərin yaradılması, təbiət obyektlərinin meydana gəlməsi və s. təşkil edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Bəydili / Məmmədov / C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, Elm, 2003.
2. Asiya xalqlarının nağıl və əfsanələri. Bakı, 2005.
3. Евсюков В.В. Мифы о вселенной. Новосибирск. 1989.
4. Şükürov A. Mifologiya. 3-cü kitab. Bakı, Elm, 1995.
5. Anoxin A.V. Materialı po şamanstvu u altayüev. SMAE. T. 4, L., 1924.
6. Herbak A.M. Oquz-name. Muxabbatname. M., 1959.
7. Ögel B. Türk mitolojisi / kaynakları ve açıklamaları ile destanlar / I cilt, Ankara, 1989.
8. Вербицкий В.И. Алтайские инородцы. М., 1893.
9. Радлов В.В. Из Сибири. М., 1989.
10. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxan-Yenisey abidələri. Bakı, 1993.
11. Симокатта Ф. История. / Перевод С.П. Кондратьева / М., 1957.
12. Azərbaycan mifoloji mətnləri. /Ün süzəgn mğəllifi A.Acalov / Bakı, 1988.
13. Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər. Bakı, 2005.
14. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, Gənclik, 1989.
15. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I cild. Bakı, Elm, 2004.
16. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I cild. Bakı, Turan, 2002.
17. Потанин Г.П. Очерки северо-западной Монголии. СПб., 1881.
18. Автобиография Тимура, богатырские сказание о Чингиз хане и Аксак Темире / Перевод и вступ. статья В.А.Панова /М., 1934 .

Магомед Мамедов

Место космогонических мифов в мифологическом мировоззрении**РЕЗЮМЕ**

В статье указывается, на то что основное содержание текстов космогонических мифов составляет “борьба созидательного космического начала с разрушительным хаотическим началом, а также мироздание, появление природных объектов и т. д.”. В статье особо отмечается создание мира, космоса из хаоса. Всесторонне исследуется зарождение в тюркском мифологическом мышлении мира из воды и слова, то есть путем номинации. Здесь также исследуется зарождение вселенной из тела первого человека при помощи примеров из китайской, индийской и др. мифологий.

Maqomed Mamedov

The place of cosmogony myths in the mythological world outlook**SUMMARY**

In this article is emphasized the following fact: the main content of the texts of cosmogony myths is in the struggle of the creative cosmic “element with the destructive chaotic element and also creation, appearance of natural objects etc. Is specially stressed creation of the universe, from chaos. Is comprehensively studied origination of the universe from water and world that is to say by nomination in Turkic mythological mentality. Is also studied origination of the universe from the body of the first man with the aid of the examples from Chinese, Indian and other mythology.